Bild-Nr.: JG1167-0-01-0141-0280 Stadt- und Universitätsbibliothek Frankfurt/Main

דוד גאָרדאָן

געבאָרען אין מערץ תקפ״ו, געשטאָרבען אין קעניגסבערג סיון תרמ״ז.

דעם חשק צו לייענען לשון־קודש׳דיגע ביכלאך האָט זיך ביי מיר ענטוויקעלט נאָך זייענדיג א אינגעל פון צעהן יאָהר, אָבער לעבענדיג אין א קליין קורלענדער שטעדטעל, וואו ספרי השכלה זיינען וועניג בנמצא געוועז, און אגב האָט מיר מיין פרומער פאָטער ע״ה ניט ערלויבט צו לייענען די דאָזיגע ספרים א חוץ קלמן שולמאַן׳ס — איז דער „המגיד״ געוועזן מיין איינציגע לעזע־שטאָף. א דאַנק וואָס מיין שטעדטעל, פאַלאַנגען, איז געוועזן ניט ווייט פון מעמעל, פלעגט מען צווישען אנדערע געשמוגעלטע פרייסישע סחורות אויך אַלע וואָך אריינשמוגלען דעם „המגיד״, און מיר, פאַלאַנגער, זיינען געוועזן אין דער גליקלאכער לאַגע, צו באַקומען א ניט־צענזורירטען „המגיד״, און דערצו נאָך א „פרישינקען״ אויפ׳ן זעקסטען־זיבעטען טאָג נאָכ׳ן דרוקען! איך פלעג וואָד־איין וואָד־אויס דורכלייענען דעם „המגיד״ פון אָנהויב ביז צום סוף — פונ׳ם „על המדינות בו יאמר״ ביז צו דער לעצטער מודעה „להנחיל אוהבי י״ש של פסח״. שטענדיג באַגייס־טערט געוועזן פון גאָרדאָנ׳ס גלענצענדען סגנון, פון זיינע פיעלזייטיגע ידיעות אויף אַלע וויסענשאַפטליכע געביטען, און ער איז געוואָרען מיין אידעאַל.

מיין שטענדיגער וואונש מיט איהם באַקאַנט צו ווערען, האָט זיך ערשט פאַרווירקליכט אין אָנהויב פון די אַכציגער יאָהרען, בעת עס האָט זיך אָנגעהויבען די חבת־ציון־באַוועגונג, וואו דוד גאָרדאָן האָט פאַרנומען דעם אויבען־אָן. מיט מיין גאַנצער יוגענטליכער ענערגיע האָב איך מיר אריינגעוואָרפען אין דער ארבייט, און זיך ניט באַגנוגענ־דיג מיט געוועהנליכע לאָקאַלע ארבייט, האָב איך בריעפליך געדולט א קאָפּ די דאָמאָלסטדיגע פיהרער מיט מיינע עצות און הצעות...

דער איינציגער, וועלכער האָט מיר פינקטליך געענטפערט, און שטענדיג אין א פיינעם אָנשטענדיגען טאָן, איז געוועזן דוד גאָרדאָן. פאָרגעשטעלט האָב איך מיר גאָרדאָנ׳ען אַלס איינעם פון אונזערע ליטווישע אידען — פאַרשטעהט זיך, פון בעסערען סאָרט — א איד א גרויסער תלמיד־חכם מיט א סך בילדונג, וועלכער איז צופעליג פאַר־בלאָנדזשעט אין א פרייסיש שטעדטעל, מאַכט א לעבען פון שרייבען

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main
UB DFG

Bild-Nr.: JG1167-0-01-0142-0281 Stadt- und Universitätsbibliothek Frankfurt/Main

לשון־קודש און אויב דאס סטאיעט איהם ניט — מוז ער נאך מן־הסתם
צו־קנעלען...

נו, שטעלט זיך פאר מיין געוואלדיגע ענטוישונג, בעת מיר האבען
זיך צום ערשטען מאל באגעגנט, אין א קעניגסבערגער אידישען רעס־
טאראן, אין יאהר 1884, און אנשטאט אן איינגעבויגענעם, פאר־דאגה־
טען ליטווישען תלמיד־חכם, איז געשטאנען פאר מיינע אויגען א
שטאאטליכער דייטשער יונקער, מיט עכט־דייטשע מאניערען, מיט א
מין דייטשער שפראך, אז אפילו דער עכטער קלאנג פון דעם איינ־
געבוירענעם דייטש האט אויך ניט געפעהלט. קוקענדיג אויף זיין האל־
טונג, אויף זיין שפראך האט מען געמעגט גלויבען, אז ניט בלויז ער
אליין, נאר אויך זיינע אבות־אבותיו זיינען געבוירענע בראנדענבור־
גער. נאך מעהר, דער דייטש אין איהם איז ניט געווען קיין געקינס־
טעלטער, ווי געווענליך ביי די אסימילירטע ליטווישע־דייטשען, נאר
אן עכט־נאטירליכער. געמערקט האב איך דאס ביי אונזערע שפע־
טערע אינטימע אונטערהאלטונגען וועגען אידישע ענינים, און ניט־
קוקענדיג אויף די אידישע וויצען און תלמוד׳ישע גלייכווערטלאך, וואס
זיינען געפאלען פון ביידע זייטען, איז ער זיך אלץ געבליבען דער
רוהיגער דייטש, ניט מאכענדיג מיט די הענט און ניט ארויסצייגענ־
דיג מעהר התפעלות ווי נויטיג איז. קוקענדיג אויף איהם, האב איך
מיך שוין ניט מעהר גע׳חדוש׳ט איבער זיין פרוי, וואס כאטש א גע־
בוירענע און אויפגעוואקסענע אין סערהיי, איז זי געווען דאס עבענ־
בילד פון אן עכט־דייטשע הויז־פרוי מיט אלע פינטעלאך, שוין אפ־
גערעדט פון זיינע צוויי טעכטער, אמת׳ע „גרעטכענס“...

זיין אויסערליכער דייטש האט אבער אויף א האר ניט געשאדט
זיין אינערליכע אידישע נשמה — א נשמה פון אן אמת׳ען אידישען־
אידען, פול מיט צער און רחמנות אויף די געפלאגטע און פארפאלגטע
רוסישע אידען, אויף וועלכע די דייטשע אידען, האבען געקוקט ווי
אויף א באנדע שנארערס, און ניט געהאט פאר זיי די מינדעסטע
ברודער־געפיהלען.

גארדאן איז פון דער נאטור געווען א זעלטען־גוטער מענש. זיין
גוטסקייט איז געווען אויסגעגאסען אויף זיין אנגענעהמען פנים. גע־
ווען א מענש, ממש אהן גאל, ניט געוואוסט וואס עס הייסט זיך ער־
גערען אדער אנשרייען אויף וועמען. אן ערך דרייסיג יאהר געשטא־
נען אין דער עפענטליכקייט און זיין פעדער איז ריין און זויבער גע־
בליבען; קיינעם ניט באליידיגט און אויך קיין פאלעמיקס ניט גע־
פיהרט מיט די אנדערע צייטונגען, ווי זיינע קאנקורענטען, וועלכע פלע־
גען זיך שטענדיג רייסען אונטער זיך. אין געלד־זאכען איז ער געווען
אן אמת׳ער תמים, צוגעבראכט זיין גאנצען לעבען אין ארימקייט, און

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg
Frankfurt am Main
DFG

Bild-Nr.: JG1167-0-01-0142-0282 Stadt- und Universitätsbibliothek Frankfurt/Main

דאך, ניט קוקענדיג אויף זיין שווערער מאטעריעלער לאגע, פלעגט ער מיט א ברייטער האנד שטיצען די ארימע אויסוואנדערער נאך אמעריקא, וועלכע פלעגען אריבער דעם פרייסישען גרענעץ ביי דער שטעדטעל ליק; אדער די ארימע רוסישע און פוילישע קראנקע, וועלכע האבען זיך אפגשטעלט אין ליק, פאהרענדיג קיין קעניגסבערג זיך קורירען.

דוד גארדאן׳ס הויפט־מעלה איז געווען, וואס ער איז שטענדיג געגאנגען אינ׳ם גאלדענעם מיטעל־וועג. ביי איהם האבען הארמאנירט אמונה מיט השכלה, יראה מיט חכמה. ער האט געפיהרט אן עכט־אידישע הויז, אויב ניט „שטרענג כשר" נאכ׳ן פראנקפורטער נוסח, אבער דאך אויף אזוי ווייט כשר, אז אויך פרומע אידען האבען געמעגט ביי איהם עסען. ער איז בכלל געווען א פאלקאמענער מענש מיט אלע מעלות און מדות טובות, א דזשענטעלמאן אין פולען זין פון ווארט, און האט פארשטאנען צו האלטען דעם ריכטיגען באלאנס. בלויז אין זאך איז דער באלאנס אריבערגעצויגען געווארען אויף דער אנדער זייט, און דאס איז געווען אין זיין באשיידענהייט. אזוי עניוותדיג, אזוי באשיידען ווי גארדאן איז געווען, האב איך ווירקליך קיין צווייטען ניט באגעגענט, ובפרט אין דער שרייבער־וועלט. ער האט זיך קיינמאל ניט באריהמט דערמיט, וואס ער האט פאלקאם באהערשט די מייסטע אייראפעאישע שפראכען; אויך קיינמאל ניט דערמאנט, אז ער איז יאהרענלאנג געווען א קארעספאנדענט פון לאנדאנער „טיימס", די גרעסטע וועלט־צייטונג אין יענער צייט. ער איז אויך געווען דער רעדאקטאר פון א לאקאלער דייטשער צייטונג. זעהר ווייניג מענשען האבען געוואוסט, אז ניט זילבערמאן, נאר גארדאן איז די גאנצע צייט געווען דער פאקטישער רעדאקטאר פון „המגיד", וואס האט כמעט אליין אויסגעפילט יעדען נומער מיט זיינע ארטיקלען, אריגינעלע און איבערגעזעצטע, אויף אלע פארשידענע געביטען. אבער דעם גאנצען כבוד האט ער אפגעגעבען דעם ארויסגעבער, ליפמאן זילבערמאן, א מענש מיט קנאפע ידיעות, וואס פאר די גוטע ארבייט וואס דער „המגיד" האט געלייסטעט, איז ער געקרוינט געווארען מיט׳ן טיטול „דאקטאר", צו וועלכען גארדאן איז בודאי מעהר פאסיגער געווען. און ניט בלויז דעם כבוד אליין האט ער איהם אפגעגעבען, נאר אויך דאס געלד וואס דער "המגיד" האט אריינגעבראכט. אין פארלויף פון יאהרען איז זילבערמאן געווארען פון דער צייטונג אן עושר גדול, געלעבט אין רחבות, מעשה פריץ, בעת דער באשיידענער גארדאן, האט כל ימיו פארבראכט אין ארימקייט, און נאך זיין טויט איז פארבליבען זיין אלמנה מיט צוויי דערוואקסענע אונפארהייראטע טעכטער אין גרויס נויט.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main
UB
DFG

צוליעב זיין פיינעם איידעלען כאראקטער און גוטע געזעלשאפטליכע מאניערען, איז ער אויך געווען זעהר באליעבט און געאכטעט אין די קרייזען פון די אסימילירטע דייטשע יאהודים, וועלכע האבען בטבע ניט שטארק ליעב א רוסיש־פוילישען אידען. זיין התקרבות מיט די דאזיגע אידען האט פיעל בייגעטראגען אויסצובעסערען זייערע באציהונגען צו די ארימע רוסישע אידען, וועלכע האבען זיך גענויטיגט אין זייער הילף.

אינטערעסאנט איז, דאס גארדאן איז אויסגעוואקסען אהן שום ערציהונג, און פון זיין יוגענד אן איז ער געווען אנגעוויזען אויף זיך אליין. געבוירען ביי ארימע עלטערען אין א דערפעל נעבען מערעץ (ווילנער גובערניע) אין יאהר 1826, און שוין אלס צעהן יעהריגער אינגעל, האט ער פארלאזען זיין פאטער׳ס הויז און איז אוועק קיין ווילנא לערנען. געלערנט דארטען מיט גרויס התמדה אכט יאהר נאכאנאנד, ש״ס און פוסקים, און געקלעהרט צו מאכען רבנות פאר זיין קאריערע. אין דער צייט וואס ער איז געווען אין ווילנא, פלעגט ער באזוכען דעם באוואוסטען שריפטשטעלער פון יענער צייט מרדכי אהרן גינצבורג, און זיך געלערנט פון איהם שרייבען לשון־קודש מיט א זעלטענעם קלאהרען סגנון, און פרובירט נאכמאכען זיין וואונדערבאר־שעהנע און דייטליכע האנדשריפט. קומענדיג צוריק אהיים, האט ער צו אכצעהן יאהר געהייראט מיט א בעל־הבית׳שער טאכטער פון סערהיי, מיט וועלכער ער האט **נעפיהרט א** זעהר גליקליכען לעבען ביז צו זיין טויט. אין דער צייט וואס ער איז געווען אויף קעסט ביים שווער, האט ער זיך גענומען צו בילדונג, און פון זיך אליין גרינדליך ערלערנט די וויכטיגסטע אייראפעאישע שפראכען. צוגלייך אויך געלערנט תורה ביי דעם דארטיגען רב, דער באוואוסטער רב און משכיל, רבי חיים פיליפאווער, און מיט זיין שעהנער האנדשריפט האט ער איבערגעשריבען רבי חיים׳ס אלע כתבים, וואס דורכדעם זיינען זיינע ידיעות אין תלמוד און אין פילאזאפיע פארגרעסערט געווארען.

ארויסגעהענדיג פון קעסט, האט ער זיך גענומען צו מלמדות, אבער אזוי ווי ער פלעגט לערנען מיט זיינע תלמידים תנ״ד מיט׳ן „ביאור“ און מיט דער דייטשער איבערזעצונג און געהאט אויסצושטעהן גרויסע רדיפות פון די פאנאטיקער, האט ער די מלמדות אוועקגעווארפען און באשלאסען אוועקצופאהרען קיין ענגלאנד, זיך מעהר אויסצובילדען, אום צו קענען באטרעטען א ביזנעס־שטעלע. דורכפאהרענדיג די שטעדטעל ליק, אין אסט־פרייסען, האט ער זיך באקענט מיט ליפמאן זילבערמאן, וועלכער איז דארטען געווען רב און שוחט, און איהם געבראכט אויפ׳ן געדאנק, אז אזוי ווי ליק ליעגט

ניט ווייט פון רוסישען און פוילישען גרענעץ און אזוי ווי אין דערבייאיגער שטאדט יאהאניסבורג געפינט זיך א אידישע דרוקעריי, וואלט אפשר געלוינט ארויסצוגעבען אין ליק א וואכענבלאט אויף לשון־קודש. זילבערמאן האט אבער מורא געהאט צו אונטערנעהמען אזא זאך און גארדאן איז אוועק קיין ענגלאנד און זיך באזעצט אין ליווערפול. מיט גרויס מסירת־נפש האט ער דריי גאנצע יאהר געלערענט די ענגלישע שפראך ביז ער האט איהר גרינדליך באהערשט אויף אזוי ווייט, אז ער האט דארטען באקומען א לעהרער שטעלע אין א גרויסער שול. ער האט שוין געהאט בדעה צו ברענגען זיין פרוי און אויף שטענדיג זיך באזעצען אין ליווערפול, אבער אין דער צייט האט זילבערמאן אנגעהויבען ארויסצוגעבען דעם „המגיד“, און ניט זייענדיג צופרידען פון זיין געהילפס־רעדאקטאר יוסף בעהמער, האט ער ארויסגערופען גארדאנ׳ען צו קומען קיין ליק. גארדאן, וועלכער האט פון זיין יוגענד אן געהאט גרויס נטיה צו ליטעראטור, האט די אויפפאדערונג מיט פרייד אנגענומען, פארלאזען ענגלאנד און געקומען קיין ליק אין יאהר 1858.

דער „המגיד“, די ערשטע העברעאישע צייטונג, וועלכע האט אנגעהויבען צו ערשיינען מיט דריי־און־זיבעציג יאהר צוריק, איז געבארען געווארען אין א מזל׳דיגער שעה. ניט געליטען פון די קינדער־קראנקהייטען, וואס די אנדערע אידישע צייטונגען האבען דורכגעמאכט, אפגעלעבט א לאנגען לעבען אין עושר און אין כבוד, און געשטארבען א געוועהנליכען טויט — פון עלטער־שוואכקייט. דער „המגיד“ האט געהאט די דאנקבארסטע לעזער, ערשטענס, ווייל ער האט זיי אלעמען אליין ערצויגען, און צווייטענס, ווייל ער איז פארבליבען כל ימיו א „פארעווער“, א צוגענגליכע צייטונג פאר אלע ריכטונגען אין יודענטום. זיין מאטא: „האמת והשלום אהבו“, האט געצויגען מעהר לעזער, ווי דער ארטאדאקסישער „הלבנון“, מיט זיין „דרך אמונה בחרתי“, און ווי דער השכלה׳דיגער „המליץ“, מיט זיין „ויהי אור“.

דער צייטונגס־לעזער פון היינט, וועלכער נעהמט שוין ניט מעהר אין האנט אריין א מארגען־צייטונג נאך מיטאג, ווייל די נייעס איז שוין אלט און אינטערעסירען איהם ניט מעהר, קען זיך גארניט פארשטעלען, ווי אונזערע גוטע זיידעס זיינען אויסגעקומען מיט א קליינער וועכענטליכער צייטונג פון פיער ברעקלאך זייטען, וואס פלעגט צו זיי אנקומען אין כמה וואכען ארום נאך איהר ערשיינען, און זיך נאך געקוויקט מיט די „נייעס“, אקוראט ווי דאס וואלט היינט אדער נעכטען געשעהן. איך געדענק אז אין דער צייט פון דער רוסישער־טערקישער מלחמה, אין יאהר 1877, איז אנגעקומען דער „המגיד“ אין

אונזער שטעדטעל מיט די וויכטיגע נייעס, אז די רוסען זיינען שוין ב"ה אריבער די דאנוי, בעת מען האט זיי שוין געהאט פון דארטען מיט וואכען־לאנג צוריקגעטריבען!...

לויט די אומשטענדען און לעבענסבאדינגונגען פון יענער צייט איז טאקע טעכניש ניט מעגליך געווען צו באקומען די נייעס פון „המגיד" אין א רוסיש־פוילישער שטעדטעל פריהער ווי זיבען־אכט וואכען נאך דער פאסירונג. אין יענער צייט איז נאך ניט געווען די מאדע צו באנוצען דעם טעלעגראף פאר נייעס, אז אפילו אין די גאנץ גרויסע אייראפעאישע צייטונגען האבען זיך געפונען זעהר ווייניג טעלעגראמען. דער „המגיד" פלעגט געוועהנליך שעפען זיינע „נייעס" פון די דערבייאיגע קעניגסבערגער צייטונגען, וועלכע, ווידער, פלעגען ארויסנעהמען פון די בערלינער, פאריזער און לאנדאנער צייטונגען, באופן אז בעת די נייעס האט זיך געדרוקט אין „המגיד" זיינען זיי שוין איבער א וואך אלט געווען. אפיציעל האט דער „המגיד" געדארפט ארויסגעהן אלע מיטוואך, אבער ווי האט געזאגט דער צעכאנאווער רבי, בעת ער האט געזעהן צום ערשטען מאל די אייזענבאהן פאה־רענדיג: „איך פארשטעה ניט, וואס איז די איילעניש אויף זיי!" און אזוי זיך ניט איילענדיג פלעגט אפט פאסירען, אז דער „המגיד" איז פארטיג געווארען ערשט דאנערשטאג אדער פרייטאג. מילא, צו די סובסקרייבערס אין די מערב־מדינות פלעגט מען באלד אפשיקען, אבער די „מגידים" פאר רוסלאנד און פוילען, אזוי ווי מען האט זיי געמוזט פריהער שיקען צום צענזאר, איז וואס איז די איילעניש צו שיקען פאר שבת? פלעגט מען עס שוין געמיטליך אפלעגען אויף נאך שבת. אוועקגעשיקט די פעק קיין ווירבאלען (ווערזבאלאוו) פלעגט דארט געוועהנליך אפליגען מעהר ווי א וואך, ביז די טאמאזשנע האט זיי צוגעשיקט צום צענזאר אין ווילנא. די טבע פון צענזאר איז געווען זיך אויך ניט צו איילען. אגב האט ער נויטיג געהאט מיט גרויס פארזיכט דורכצוקוקען דעם גאנצען „המגיד", וואו עס פלעגט זיך שטענדיג געפינען וואס אויסצומעקען, צי מען האט געדארפט אדער ניט, און זיינער אן איינציגער מעק האט שוין געמאכט ארבייט אויף א גאנצען טאג, אויסצומעקען די טרפה שורות אין אלע הונדערטער קאפיעס, אז אין בעסטען אופן פלעגט שוין דער „המגיד" ניט ארויס פון דער צענזורע פריהער ווי אכט טעג. ווי איז אבער ווען דער „המגיד" איז נאך באגאנגען אן אונפארזיכטיגקייט און געבראכט א שטיקעל נייעס פון רוסלאנד, ארויסגענומען פון אן אויסלענדישע צייטונג, כאטש עס האט געמעגט זיין די אונשולדיגסטע זאך, דא האט שוין דער צענזאר זיך ניט מעהר פארלאזען אויף זיך און געמאכט אן אנפראגע אין דער גלאוונער צענזור אין פעטערבורג, אויב ער איז יוצא

Bild-Nr.: JG1167-0-01-0144-0286 Stadt- und Universitätsbibliothek Frankfurt/Main

מיט'ן אויסמעקען די שטיקעל נייעס אָדער אפשר גאָר קאָנפיסקירען די גאַנצע נומער...

נאָכ'ן דאָזיגען חשבון האָט דער סוכן הכללי פון „המגיד“, פאַר רוסלאַנד און פוילען, יצחק מיכאַלעווסקי פון ווילנא, ניט ארויסבאַקומען דעם „המגיד“ פון דער צענזורע פריהער ווי א וואָכען פיער נאָכ'ן דרוקען, און זיך טאַקע תיכף גענומען צו דער ארבייט, ער מיט זיינע טעכטער, צו שרייבען אַדרעסען, צוקלעפּען באַנדראָלען און לעגען אויף פּאָסט. נאָר דאָס איז אַלץ גערעדט אַז ער האָט באַקומען די בלעטער אין א מיטענוואָכעדיגען טאָג, ווען אָבער ערשט אין אַ דאָנערשטאָג אָדער אַ פרייטאָג, האָט דאָך שוין קיין זין ניט געהאַט אָנצוהויבען מיט דער ארבייט אום ערב שבת, פלעגט מען עס שוין אָפּלעגען אויף נאָך שבת — אויסגערוטערהייט ארבייט זיך דאָך בעסער.

אריבער שוין אַ קימאַ־לן פון אַ פינף וואָכען נאָכ'ן דרוקען, האָט זיך ערשט אָנגעהויבען די סדרה „פּאָסט“. זעהר ווייניג אידישע שטעדטלאָך האָבען אין יענער צייט געהאַט אַ פּאָסט, און זיינען געווען אָנגעוויזען אויפ'ן שליח, וועלכער פלעגט ברענגען די פּאָסט אין שטעדטעל פון דער נעהענטסטער גרויסער שטאָדט. דער שליח, וועלכער האָט נאָר געוואוסט פון ברענגען בריעף מיט אַטקריטקעס, פלעגט זיך תמיד פאַרגעסען מיטצונעהמען דעם „המגיד“, און מען האָט איהם גדאַרפט מעהרערע מאָל דערמאַנען ביז ער האָט געבראַכט. אַז דער „המגיד“ האָט שוין ענדליך דערלעבט אָנצוקומען אין שטעדטעל, האָט מען זיך צוגעכאַפּט צו די נייעס ווי אַ הונגעריגער צום עסען, אָבער געטהאָן האָבען דאָס נאָר בטלנים, דער בכבוד'יגער בעל־הבית וועט זיך ניט אָוועקזעצען אין מיטען וואָך לייענען צייטונגען, און די גאַנצע וואָך פלעגט זיך ליגען דער „המגיד“ באַהאַלטען אונטער'ן שפּיגעל, און ערשט שבת נאָכ'ן שלאָף האָט ער זיך גענומען צו איהם, גרינדליך און לאַנגזאַם דורכגעלייענט, כדי צו קענען איבערגעבען אות באות דעם עולם, וואָס איז געקומען צו מנחה, און וואַרט מיט גרויס אונגעדולד אויף די נייעס...

און נאָך אַלעם דעם, אָסור אויב אַ היינטיגער צייטונגס־לעזער האָט אַזאַ הנאה און אַזאַ אינטערעס אין די לעזע־שטאָף פון זיין רייזיגער, פיעל־פאַרביגער צייטונג, ווי אונזערע גוטע עלטערען מיט זייער פיצינקען „המגיד“. זיי האָבען ממש ניט דורכגעלאָזען קיין איין שורה, קיין זאַך האָט זיי ניט גענודיעט — און נודניקעס זיינען דאַמאָלסט געווען מעהר ווי איצטער... זיי האָבען זיך געפיהלט פאַמיליאַר מיט די ארויסגעבער פון דער צייטונג, מיט די קאָרעספּאָנדענטען פון אַלע עקען פון דער וועלט, געוואוסט יעדען מיט זיין פּסעוודאָנים און מיט זיין גאַנצען יחוס, און זיינען געווען גרויסע מחותנים אפילו מיט די אד

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main UB DFG

Bild-Nr.: JG1167-0-01-0145-0287 Stadt- und Universitätsbibliothek Frankfurt/Main

ווערטייזערס. וועלכער לעזער פון „המגיד“ האט דאס ניט געקענט
די אלע סוחרים פון אתרוגים, די אלע אגענטען וועלכע פארקויפען
שיפסקארטען מיט לייפציגער און ברוינשווייגער לאטערעי־צעטלאך, די
קעניגסבערגער קאמיסיאנערען פון תבואה און הערינג, וכדומה? וועל־
כער לעזער האט זיך ניט קורירט לויט׳ן „דרכי הרפואה“ פון „המגיד“,
וואס האט זיך געדרוקט יאהרענלאנג; אדער צוזאמען מיט׳ן „הרב
המגיד“ ניט געהאלפען זוכען די פארשוואונדענע מענער פון די עלענדע
עגונות? וועלכער לעזער פון „המגיד“ האט ניט געוואוסט די פאמי־
ליען־פארהעלטניסען פון יעדען פרינץ און פרינצעסין, פון זייערע
שידוכים, פון זייערע חתונות, אפילו פון זייערע קינפעטס?... את
דעם דאזיגען רעקארד האט פינקטליך געפיהרט אן ארטאדאקסישער רב
אין שטאקהאלם, א געוויסער דר. לעוויזאן! און צום גליק פון די לעזער
האט דער דאזיגער רב מאריך ימים געווען און געווארען א נייניגער.
א דאנק דעם דאזיגען רב האב איך שוין אלס צוועלף־יעהריגער אינגעל
געוואוסט פון אלע לינקע ליעבעס וואס אונזער „שרה בערנהארד“ האט
געפיהרט. די דאזיגע „שרה בת־טובים“ איז געווען די ליעבלינגס־
טעמא פון דעם דאזיגען ארטאדאקסישען רב און יאהרענלאנג ניט
דורכגעלאזען כמעט איין קארעספאנדענציע, וואו ער האט ניט דער־
מאנט „אונזער שרה“, און דערביי באמערקט, אז מיט איהר גרויסקייט
איז זי מקדש שם ישראל בעמים...

אויב אידען האבען באמת א גרויסע ידיעה אין פאליטיק — א זאך
וואס איך צווייפעל זעהר — דאכט זיך קומט דעם קרעדיט דאפיר את
טאקע דעם „המגיד“. עס איז כמעט ניט געווען איין לעזער, פון
די זעכציגער און זיבעציגער יאהרען, וועלכער האט ניט געוואוסט די
אלע פאליטישע טריקס און דריידלאך פון א ביסמארק׳ן, פון א ביקאנס־
פילד׳ן, א גאמבעטא׳ן, אן אנדראשי׳ן, א קאוואור׳ן און אנדערע; און
וועלכער בית־מדרש־איד האט ניט געוואוסט אויסצוטייטשען די אלע
באהאלטענע כונות אין די געוויסע פאליטישע ניי־יאהר רעדעס פון א
נאפאלעאן און א ווילהעלם? מערקווירדיג, אז טראצדעם וואס דער
„המגיד“ האט, ווי עס פארשטעהט זיך, שטענדיג פארגעהויבען די
מעלות פון די דייטשען און די חסרונות פון די פראנצויזען, פאר ווע־
מען ער האט קיינמאל א גוט ווארט ניט געהאט — און דאך, בעת עס
האט אויסגעבראכען די מלחמה צווישען דייטשלאנד און פראנקרייך,
זיינען די מייסטע לעזער געווען אזוי ווייט פאליטיש רייף, אז ניט
קוקענדיג אויף די מיינונג פון זייער צייטונג, זיינען זיי דוקא גע־
שטאנען אויף דער זייט פון די פראנצויזען...

דער פאליטישער חלק פון „המגיד“ איז באמת געווען זעהר א
געלונגענער, און קיין אנדער אידישע צייטונג — א חוץ שפעטער סא־

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg
Frankfurt am Main

Bild-Nr.: JG1167-0-01-0145-0288 Stadt- und Universitätsbibliothek Frankfurt/Main

קאַלאָוו אין „הצפירה“ — האָט דאָס איהם ניט געקענט נאָכמאַכען. אָבער דאָס איז אַלץ געווען נאָכדעם ווי דוד גאָרדאָן איז געוואָרען רע־דאַקטאָר. בעפאָר איהם איז אויך די דאָזיגע אָפּטהיילונג פול געווען מיט בטלנות. איך וויל דאָ געבען אַ קליינעם ביישפּיעל ווי זילבער־מאַן אַליין פלעגט שרייבען פּאָליטיק. ער האָט געוואָלט אַמאָל דער־צעהלען די לעזער פונ'ם סכסוך וואָס איז אויסגעבראָכען, אין ענדע פון די פופציגער יאָהרען, צווישען ענגלאַנד און כינא, און לייטעט איין די דאָזיגע פּאָליטישע הקדמה: „איך דאַרף דיר, ברודער לעזער (אחי הקורא) געוויס ניט דערצעהלען דאָס ענגלאַנד איז אַ מדינה, אַ מדינה וואָס איז באַוואוסט צו אַלע אידען צוליעב משה מאָנטעפיאָרע, וועל־כער וואוינט דאָרט און איז אַ גרויסער תקיף ביי דער מלוכה. אָבער וועגען כינא מוז איך דיר קלאָהר מאַכען. בודאי האָסטו געהערט, אַז עס איז פאַראַן אַזאַ מלוכה, דו ווייסט אָבער ניט פון איהר גרויסקייט. נון, הער זיך צו: פון דעם סאַמאָוואָר, וואָס שטעהט שטענדיג אויף דיין טיש, טרינקסטו יעדען טאָג אַ געוויסע משקה, וואָס מען רופט אָן „טהעע“, אַ גוטע משקה, אַ געשמאַקע משקה. דער דאָזיגער סאַ־מאָוואָר געפינט זיך כמעט אין יעדער הויז ובפרט אין רוסלאַנד, אַז מען קען ממש אָהן איהם ניט לעבען. דאָס טרינקען טהעע האָט זיין גרויסע מעלה, אַז צוליעב זיין ביליגקייט איז דאָס ניט קיין מאָנאָפּאָל פאַר די רייכע, נאָר אויך יעדער אָרימער מענש קען זיך דאָס פאַר גינען“, און אַזוי ווייטער געהט ער און רעכענט אויס די אַלע מעלות פונ'ם דאָזיגען גראָז, וואָס מען רופט „טהעע“ און וואָס וואַקסט אין כינא, זיך פאַרגעסענדיג אָן דעם גאַנצען סכסוך מיט ענגלאַנד...

אַ שרעקליך שווערע אַרבייט האָט גאָרדאָן דורכגעמאַכט, ביז עס איז איהם געלונגען ווי ווייט מעגליך אָפּצושאָפען די בטלנות פון די דאַמאַלסדיגע קאָרעספּאָנדענטען. אונטער זיין רעדאַקציע איז שוין מעהר ווי מעגליך געווען, אַז מען זאָל דרוקען אַזאַ מין קאָרעספּאָנ־דענציע, ווי עס האָט זיך, למשל, געדרוקט אינ'ם ערשטען יאָהרגאַנג פון „המגיד“: איינער אַ באַוואוסטער שרייבער פון ענגלאַנד מיט'ן נאָמען „ח"ג ווידאָווער הלוי“ וויל דערצעהלען די לעזער, אַז איינער אַ אידישער באַנקיר פעריירע האָט געשאָנקען דעם פראַנצויזישען שריפטשטעלער לאַמאַרטין די סומע פון זעקס הונדערט פראַנק און איהם דערמיט מציל געווען פון באַנקראָט, שרייבט ער אָן וועגן דעם אַ גאַנצען מאמר פון אַ גאַנצען עמוד — בסך הכל אַ פערט־חלק פונ'ם גאַנצען נומער — מיט אַ גרויסע שרייעדיגע קעפּעל: „ישראל בני רחמנים“, אָנהויבענ־דיג אויסרעכענען מיט הויכער מליצה די גרויס רחמנות וואָס דער בורא עולם האָט אויף זיינע ברואים, אַריבערגעהענדיג צו דער חקירה פון „השארת הנפש“, אַרומרייידענדיג די רענעסאַנס־עפּאָכע, די גרויס־

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg
Frankfurt am Main
UB DFG

Bild-Nr.: JG1167-0-01-0146-0289 Stadt- und Universitätsbibliothek Frankfurt/Main

קייט פון לעסינג׳ן און די וויכטיגקייט פון זיין „נתן החכם“ און ענדיגט שליסליך מיט׳ן רחמנות פון די ברידער פערירע...

ניט ווייניגער שוועריגקייטען האט ער אויך געהאט מיט די גרויסע קארפענקעפ, ביז ער האט זיי ביסלאכווייז אפגעוואוינט פון זייערע בטלנות׳דיגע אריכות, און פלעגט ניט קיין זאך איבערגעבען צום דרוק אפילו פון די מפורסמים, ווי א שטייגער: שד״ל, שי״ר, שניאור זאקס, יעקב רייפמאן וכדומה, ביז ער האט ניט אליין אלץ דורכגעקוקט, און זעהר אפט געהאט אויסצובעסערען דעם סגנון און צו פאררכטען די גראמאטיקאלישע און ארטאגראפישע גרייזען.

נאך א גרויסע מעלה האט גארדאן אלס רעדאקטאר געהאט, וואס ער האט זיך באצויגען שטענדיג מיט גרויס רעספעקט צו די שרייבער, ניט קוקענדיג אויב ער איז א גרויסער אדער א קליינער, אויב אן אלטער אדער א יונגער שרייבער. ער פלעגט זיך מיט אלעמען פריוואט קארעספאנדירען, זיך ערקונדיגען איבער זייערע פאמיליען־פארהעלטניסען און נעהמען אנטהייל אין זייער פרייד און לייד. אויב עס האט אמאל, צוליעב מאנגעל אין פלאץ, זיך פארשפעטיגט צו דרוקען איינעמס א קארעספאנדענציע, פלעגט גארדאן תיכף אין א פריוואט־בריעף זיך ענטשולדיגען, כאטש עס האט איהם קיינמאל ניט געמאנגעלט אין מאטעריאל. ווען גארדאן האט ביי איינעם א יונגען אנפאנגער געמערקט א שפור פון טאלאנט, האט ער אויף איהם שוין געהאלטען אן אויג פון צייט צו צייט איהם אויפגעמונטערט צו ארבייטען פאר דער ליטעראטור, און אזוי האט ער געשאפען א דור שרייבער.

אויף איין זאך האט ער, לײדער, געמוזט קוקען און שווייגען, אום ניט צו קומען אין קאנפליקט מיט׳ן ארויסגעבער זילבערמאן, אט דאס וואס דער „המגיד“ פלעגט שטענדיג פול זיין מיט שירים ותשבחות צו דער קעניגליכער פאמיליע, און אזוי ווי די האהענצאלערנס זיינען בטבע קיין בעזדעטניקעס ניט געוועזן: היינט א חתונה, מארגען א געבורט און אזוי סתם א שמחה אין דער משפחה, איז דעריבער דער משורר פון „המגיד“, א געוויסער א. שווארץ, וועלכער פלעגט באשיינען זייער שמחה מיט א „שיר“, שטענדיג ביזי געוועזן. דרך אגב, זיך וועלענדיג צו׳חנפ׳ענען צום רוסישען צענזאר, פלעגט שוין דער אייגענער משורר אויך באזינגען די שמחות פונ׳ם רוסישען קייזערליכען הויף.

טראצדעם וואס גארדאן האט אנגעשריבען הונדערטער ארטיקלען, פובליציסטישע און וויסענשאפטליכע אויף פארשידענע געביטען, וועלכע האבען א ליטערארישען ווערטה, דאך זיינען די ארטיקלען וועגען „ישוב ארץ ישראל“ פארבליבען די קרוין פון זיין ליטערארישע און

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg
Frankfurt am Main
DFG

געזעלשאפטליכע טהעטיגקייט. דוד גארדאן איז ווירקליך געווען דער ערשטער פון דער משכילים׳שער וועלט, וועלכער האט אויפגעהויבען אין גלות די ציוניסטישע פלאג, וועלכער האט געוועקט אין פאלק די נאציאנאלע געפיהלען און די ליעבע צו דער אלטער היים. מערקווירדיג, אז דוד גארדאן איז געקומען צו דער אידעע ניט צוליעב זייטיגע סבות, ניט ווי פינסקער און ליליענבלום — צוליעב די פאגראמען, און ניט ווי הערצל און נארדוי — צוליעב דעם אנטיסעמיטיזם, וואס אין זיין צייט זיינען נאך די דאזיגע טערמינען „פאגראם“ און „אנטיסעמיטיזם“ איבערהויפט נאך ניט באשאפען געווען. נאך מערקווירדיגער איז, אז בעת גארדאן איז ארויס צום ערשטען מאל אין דער עפענטליכקייט מיט דער אידעע אויסצוקויפען דעם ארץ־ישראל־באדען פון די טערקען, כדי דארטען צו גרינדען א צוקינפטיגע היים פאר די אידען פון די גלות־לענדער — איז יענע צייט גראד געווען איינע פון די ליכטיגסטע פעריאדען אין דער גלות־היסטאריע. פון איין זייט די גלענצענדע עקאנאמישע לאגע אין אלע מדינות וואו אידען האבען זיך דאמאלסט געפונען; אידען זיינען געווען די באנקירען, די אייזענבאהן־בויערס, די גרויס־אינדוסטריעלען, און בכלל באהערשט דעם וועלט־האנדעל. פון דער אנדער זייט די דאמאלסדיגע גליקליכע פאליטישע לאגע, די עמאנציפאציאן אין די מערב־לענדער איז שוין געווען א פאקט אין לעבען, אידען האבען שוין אומעטום געהאט פאלשטענדיגע פאליטישע גלייכבארעכטיגונג. אויך אין דער פינסטערער רוסלאנד האבען שוין אנדערע ווינטען געבלאזען, דער יאהרענלאנגער פארכמארעטער הימעל האט אנגעהויבען זיך אויסצולייטערן; און אויב אלעקסאנדער דער צווייטער האט די אידען נאך ניט געגעבען קיין פאליטישע רעכטע, וואס באמת האבען דאס אנדערע נאציעס אויך ווייניג־וואס געהאט, אבער מענשליכע רעכטע האבען זיי אין פולער מאס באקומען. אויס דאנקבארקייט צום רוסישען קייזער, האט די אידישע אינטעליגענציע זיך א נעהם געטהאן צו אסימילאציע. אפברעכענדיג הינטער זיך די בריקען, וועלכע האבען זיי פארבונדען מיט דער היסטאריע און טראדיציע, און מיט איינמאל קומט ארויס דוד גארדאן מיט א מאמר „בשובה ונחת תושעון“, וועלכער האט זיך געדרוקט אין מעהרערע המשכים אין יאהר 1863, און איז מבטל אט די אלע גליקען פון גלות, זאגט נביאות, אז עס וועלען זיך ווידער אונטעררוקען פינסטערע צייטען און רופט אויף די אינטעליגענציע, אז זיי זאלען דוקא איצט אנהויבען צו קלעהרען וועגען א געזיכערטע צוקונפט פאר׳ן אידישען פאלק!

אמת, די רוסישע משכילים, וועלכע זיינען געווען בראשם ורובם אריינגעטהאן אין פארשפרייטען השכלה און תקונים בדת, האבען

Bild-Nr.: JG1167-0-01-0147-0291 Stadt- und Universitätsbibliothek Frankfurt/Main

זיך אויסגעלאכט פון זיינע פוסטע חלומות, אבער אין די מערב־מדינות האט דער דאזיגער מאמר דאך א גרויסען רושם געמאכט. עס האבען זיך אפגערופען ניט בלויז די פריהעריגע ארטדאקסישע ציון־פיאנערען, ווי: רבי צבי קאלישער, רבי אליהו גריידיצער, דר. לוריא און אנדערע, נאר אויך די איינפלוסרייכסטע פערזענליכקייטען פון יענער צייט, ווי: משה מאנטעפיארע, אדאלף קרעמיע, אלבערט כהן, נארסים לעווין און אנדערע. די פיהרער פון דער חברה „כל ישראל חברים" האבען שוין געהאט באשלאסען צו גרינדען א קאלאניע אין ארץ־ישראל, אבער דערווייל האט זיך אונטערגעדרעהט די מלחמה צווישען דייטשלאנד און פראנקרייך, און דער באשלוס איז ערשט שפעטער אין די זיבעציגער יאהרען דורכגעפיהרט געווארען.

חוץ דעם דאזיגען מאמר האט ער נאך אין שפעטערדיגע יאהרען פארעפענטליכט א רייהע מאמרים מיט פראקטישע פלענער, ווי די אידעע צו פארווירקליכען, בפרט נאכדעם ווי זילבערמאן האט אין יאהר 1880 איינגאנצען אפגעגעבען דעם „המגיד" צו גארדאנ׳ען, איז כמעט ניט אוועק איין נומער, וואו עס איז ניט גערעדט געווען ווייט און ברייט וועגען די ענינים פון ישוב, ניט קוקענדיג וואס דורכ׳ן פארנאכלעסיגען די אנדערע לעזע־שטאף האט ער מאטעריעל שטארק געליטען. די לעזער וואס זוכען אין א צייטונג נייעס, האבען זיך ביסלאכוויז אנגעהויבען אפצוטראגען, און צוזאמען מיט זיי האט ער פארלארען די פאנאטיש פרומע, וואס האלטען דעם רעיון פאר א כפירה אין אמונת המשיח. נאר דעם גרעסטען קלאפ האט דער „המגיד" באקומען דורכ׳ן „המליץ" און „הצפירה", וואס אין אנהויב פון די אכציגער יאהרען זיינען זיי שוין געווען שטארק פארברייט. אזוי האט דער „המגיד" אנגעהויבען ביסלאכוויז אפצושטארבען און מיט איהם צוזאמען זיין רעדאקטאר, איינער פון די אידעלסטע, טייערסטע און וויכטיגסטע פיגורען פון פאריגען דור, ר׳ דוד גארדאן, וועלכער איז געשטארבען אין חודש סיון פון יאהר תרמ"ו.

די לעצטע ווערטער זיינע פאר׳ן טויט זיינען געווען: גריסט אלע פריינד פון ציון, מיר איז ליידער ניט פארגינט געווען צו זעהן מיט מיינע אייגענע אויגען, ווי עס וועט אויפגעהן די מארגענרויט אויף מיין פאלק און ציון.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg
Frankfurt am Main
UB
DFG